

ŞAH İSMAYIL XƏTAİ DİVANININ YENİ ELMİ-TƏNQİDİ NƏŞRİ HAQQINDA

Açar sözler: Xətai, divan, Macit, qəzəl, tuyuq, məsnəvi
Key words: Khatai, divan, Majit, ghazal, tuyug, masnavi
Ключевые слова: Хатай, Диван, Маджит, газель, туйуг, месневи

Şah İsmayıl Xatai Heydər oğlu (1486-1524) görkəmli dövlət xadimi və eyni zamanda istedadlı bir şair kimi tariximizə daxil olmuşdur. Vaxtılıq hələ orta əsr təzkirəçilərindən sairin öz oğlu Sam Mirza ("Təhfiyə-Sam"), habelə, Lütfüli bəy Azor ("Atəşkədə"), Əliqulı xan Valeh ("Riyazış-süsər") və başqları Şah İsmayıl Xataidən bir şair kimili qıscasə bəhs etmiş və seirlerindən bir-iki beyt misal etmişlər. Təssüb ki, bu təzkirəçilər sairin "Divan"ı haqqında əsaslı məlumat verməmişlər.

Orta esr tarixçilərindən Həsən bəy Rumlu ("Əhsənüt-tavarix"), Mirxond ("Rövzətüs-səfa") İskəndər bəy Münsi Türkman ("Tarixi-ələmərəyi-Abbası") və başqları da təzkirəçilərdən irəli gedibləmişlər.

Xətainin alyazmaları XVII əsrdən başlayaraq elm aləmində tanınmışdır. XVII əsr türk müəllifləri içerisinde görkəmlü yer tutan Katib Çələbi (1591-1657) arəbcə yazdığı əsərində Xətainin alyazma "Divan"ı haqqında bəlli yazar: "Xətainin Divani türkçədir. Xəta hicri 930-cu ildə vəfat edən Şah İsmayıllı Səfəvədir". "Zübdəti-əşarda (1621) da onun haqqında məlumat vardır. Kitabın müəllifi Faizi deyir: "Mən onun divanının bir hissəsini görmüşüm".

XIX əsrədək Avropada Xətai əsərləri elyazmalarının elmi təsviri işinə başlanan qədər Yaxın Şərqi müəllifləri şairin olyazmaları haqqında bu və ya buna bənzər şəkildə, yəni qısa və satılı məlumat verməklə kifayətlənmışlar. Rusiya və Avropa şərqişunaslardan H.Purştall, Ş.Rio, A.Krimski, E.Blosho, V.Minorski, E.Rossi və b. Xətai əsərlərinin nəşri və tanıtılması sahəsində xeyli faydalı işlər görülmüşlər.

Ş.i.Xətainin bir sıra qədim əlyazmaları AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İstítutun fonda, Şərq və Qərb ölkələrinin kitabxanalarında qorunub saxlanılır. Sankt-Peterburq, Paris, London, Berlin, Vatikan, Daşkənd, İstanbul, Qahirə, Tehrən, Təbriz və s. şəhərlərdə də Xətain əsərlərinin qədim əlyazma nüsxələri mühafizə olunur.

XX əsrə Xətainin əsərləri istər vətənimizdə və istəsə də xarici ölkələrdə bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. 1919-cu ildə adıb Yusif Vəzir Çəmənzəminli "Azərbaycan adəbiyyatına bir nəzər" adlı əsərində şairin həyat və yaradılışından qısa şəkildə danışdırıq sonra Xətai divanından bəhə etmiş, nümunə üçün 2 qosma və 4 qəzəlini də öz kitabında vermişdir. Çəmənzəminli həmin kitabından Xətai küllyiyatının Təbrizdə çap olunduğunu da nəvəd etmişdir.

Professor Békir Çobanزادının "Xatain'in yaradılıcılığı və dili" adlı monoqrafiyasını, S. Mümtazın Şah Xətai ədəbi ırsının tədqiqi və nəşri sahəsindəki faydalı xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. Ədəbiyyatşurası Salman Mümtaz "Şah Xətai" adlı məqaləsində şairin hayat və yaradılığından bəhs etdiyden sonra onun lirik qazalını nümunə üçün "Məarif və mədəniyyət" jurnalında (1923, №4) çap etdirmişdir. Jurnalın digər məmlərlərində (1923, № 8, 9, 10, 11) ilə dəfə olaraq can etdirildi.

Xatainin "Dəhnəmə" mənşəvisini Əlyazmalar fondunda saxlanılan "Mənaqib-Şeyx Səfi" (1019-1610-cu illər) əlyazmasında nüsxə əsasında hazırlanırdı. Daha sonra professor B.Çobanzadə və S.Mümtaz 1930-cu ildə Xatai "Divan"ının Britaniya və Ərdbil nüsxələri əsasında tərib etmişlər.

Xətai ədəbi əsirinə nəşri sahəsində ədəbiyyat müntəxəbatlarının da rolu qeyd edilməlidir. Şəh İsmayıllı Xətai əsərlərinin ayrıca kitab halında nəşrinə 1946-cı ildən başlanılmışdır. Bu sahədə ilk təşəbbüsün şairin ədəbi əsirinə tədqiqi və nəşri sahəsində faydalı xidmətləri olan akademik Həmid Arası etmişdir. Müellif Xətainin "Dəhnəma" poemasının ixtisarla 1946-cı ildə çap edilmişdir. Kitabda həmçinin müqəddimə və poemada gedən bir sura arəb-fars tərkibləri, qədim Azərbaycan söz-larinin lügəti da verilmişdir. "Dəhnəma" dən sonra H. Arası tərəfindən Sankt-Peterburq və Bakı al-yazma nusxaları əsasında çap olmuşdur.

Xətai ırsının naşri sahəsində görülen faydalı işlərdən biri 1946-cı ildə Azərbaycanın İranla Mədəni Əlaqələri Cəmiyyəti tərəfindən arəb alfabası ilə çap olunan Şah İsmayıllı Xətaiinin "Qəzəllər" kitabıdır. Kitabın giriş hissəsində Z.Ibrahimovun "Boğuy dövlət xadimi" və H.Arasılmışın "Şah İsmayıllı Xətaiinin adəbi yaradıcılığı" adlı məqalələri dərc edilmişdir. Kitaba şairin 166 lirik qazəlini daşıyan H.Arası Əlyazmaları Fondunda saxlanılan Xətai "Divan"ında, Britaniya muzeyi nüsxəsi ilə Ərdəbil nüsxəsi arasında törtüb edilmiş əlyazmasından istifadə etmişdir.

1964-cü ildə Mirzə Abbasov tərəfindən tərtib edilmiş Xətaiin "Seçilmiş əsərləri" kitabına 169 qazal, 31 qosma, 9 bayat və 1 rübab daxil edilmişdir. Əzizlə Məmmədovun nəşr etdirdiyi iki cildlik Xətai əsərləri də diqqəti çəlb edir. Avropana Şah İsmayıllı Xətai əsərinin təqđiqi və nəşri sahəsində görələn əhəmiyyətli işlərdən şərqsunas professor V. Minorskinin "The Poetry of Shah Ismail I" adlı əsərini göstərmək olar. 1942-ci ildə Londonda çap edilən bu əsər V. Minorski özüne qədar olan Avropana şərqsunaslarından dəxha sox irali getmişdir. 49 sahifədən ibarət olan bu əsərin müqaddəsi ingiliscə olub, 6 hissədən ibarətdir. Əsərdə giriş, Xətai divanının Avropanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan qadım nüsxələrinin bibliografiyası, seirlərinin dili və vəzni, məzmunu, əlyazma nüsxələrinin təhlili və qadım sözlərin lüğəti verilmisdir. Əsərin sonuna isə Xətaiin Azərbaycan dilində seçilmiş 19 seirinin təqđidi matni və bu seirlərin ingiliscə sətri tərcüməsi alava edilmişdir.

Türkiyada Xatai odabî ırsisinin tədqiqi və nəşri ilə əsasən Sadeddin Nüzhet Ergun məşğul olmuşdur. Müellif 1930-cu ildən başlayaraq "Baktaşı şairlər" adlı kitabın Xatainin heca vəzni ilə yazılmış 44 şeirini, "Baktaşı şairlər və nəşflərin" kitabının 1944 və 1955-ci il nəşrlərinə 23 heca vəzni və 7 aruz vəzni yazılmış şeirlərini daxil etmişdir. Bundan başqa, Sadeddin Nüzhet 1946-1956-ci illərdə İstanbulda "Xatai divanı" adı ilə şairin əsərlərini iki dəfə nəşr etdirmişdir. Sadeddin Nüzhet "Xatai divanı" kitabının giriş hissəsində şairin odabî fəaliyyətindən bəhə edir. Şairin ərəbə şeirlər yazmasında haqqda ilk dəfə məlumatı da o vermişdir. 234 sahifadən ibarət olan bu əsər Xatainin İstanbul Millət Kitabxanasında mühafizə olunan qədimin olymazma divanı və şairin Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarındakı cüng və məcmuələrdə saxlanılan şeirləri əsasında tərtib edilmişdir. Sadeddin Nüzhetin çap etdiriyi bu "Divan" şairin heca vəzni 115 və aruz vəzni yazılmış 86 şeridən daxil edilmişdir. Xatai ırsisinin tədqiqi və nəşri sahəsində çalışan türk müəlliflərindən Abdülbaqi Gölpinarlı 1953-ildə çap etdirdiyi "Yağızışus Abdal, Xatai, Qul Hümmet" adlı kitabçaya şairin cunglarından topladığı əsərlərindən 27-sini daxil etmişdir. 1959-cu ildə Neapolis Turxan Gancayı tərəfindən şairin qəsida və qazallarının tənqid möstəninin çap edilməsi də maraqlı faktdır. Xatai əsərlərinin ərəb alfabəsi ilə tərtib edilmiş tənqid matının divanın Paris nüsxəsi (948-1541) əsas götürülmüşdür. Kitaba 232 qazal və 27 qasida daxil edilmişdir.

Bir çok klassik şənətkarlar, eləcə da Şah İsmayıllı Xətai şeirlərinin siyasi və içimci səbab-lərdən başqa şairlərin şəsrləriylə qarşılıqlılaşdırılması və çox zaman döyiş salınması tədqiqatçılar üçün tətəz məsələ deyildir. Bu baxımdan onun Xətai-Seyxi, Xətai-Əhməd Paşa və Xətai-Karamanlı Nizami divanlarında “mütəsərə seirlərin” varlığına əsaslanaraq, “Səfəvi-Osmanlı kültür mühitlərində alış-verişin sanıldığından qarşılıqlı olduğunu” qeyd etmiş töbidi. Belə ki, Seyx Səfi türbəsində farsca divan və məsnəvilişlər yanaşı, Əlişir Nəvaiinin də divanının olduğu bəlliidir. O da maraqlıdır ki, Məşhur Çaldırın döyüşündən sonra “Həşt behis” Sarayından Topqapı Sarayına daşınan xəzində Əhməd Paşa divanının 2 nüsxəsi də aşkarlanmışdır. II Bəyazidin kitabxanasında azərbaycanlı hökmər-şair Cahanşah Həqiqinin divanının olması haqqında məlumat vardır. Qaraqoynulularla Osmanlı sarayı arasında yaxşı münasibətlərin olduğunu, hətta fateh Sultan Mehmedə Cahanşahın məktublaşdırılalarını nəzərə alsaq, M.Macitin də təxmin etdiyi kimi, Əhməd Paşa divanının elə bu dövrde Təbrizə göndərilməsi mümkünüzdür. Bunu Əhməd Paşanın bir qəzelindəki aşağıdakı beytdən də görmək olar:

Gönce gibi camesin çak ide çin bülbul gibi,
Okya si rüm Cihanşahın gazel-hani dürüst.

Nə bilmək olur, bəlkə də Şah İsmayıllıın şeira-sənətə marağını nəzərə alan Osmanlı sarayı ziyanları Əhməd Paşa divanını Safəvi sarayına ərməğan olaraq göndərmişdir.

Şah İsmayıllı Xətai əsərlərində Nasimi şeirlərinin güclü tesirini görən müəllif, hətta hökmər şairin Nəsimiyə yazdığı bəzi nəzirələrin ona “mal vərdiliyin” də göstərir. Eyni zamanda, Karamanlı Nizaminiñ bəri qazəlinin Xətai divanında eyni vərdiliyini bildirir. Əhməd Paşanın “Ey dost” rədifi bəri qazəlinin isə iki beyt azaldılaraq, Xətai divanına salındığı vurğulayır.

S.Nazifin bir zamanlar M.F.Köprülüün Xətaiin Azərbaycan ədəbiyyatının bel sütunu adlandırmaşın qarşı çıxdığını qeyd edən M.Macit, dolayısıyla bu fikir tərəfdar olduğunu göstərir. O da maraqlıdır ki, sonralar Köprülü Xətaiin şeirləri qüdratlı böyük fikirlərindən doğanmış, 1947-ci ildə “İslam Ensiklopediyası”na yazdığı “Füzuli” maddəsində Şah İsmayıllı dən çox “Yassavi” gələnənindən və Yunus poeziyasından təsirlənən bir sufi şair olaraq” təqdim etmişdir.

Son illərdə Türkiyədə Ahmet Yaşar Ocak və Ahmed Karamustafanın çalışmalarıyla üzə çıxan Vəfaikil üzərində Ayfer Karakaya-Stumpin apardığı araşdırımlar qızılıbaşlığın yayıldığı coğrafiyada yəsəvilikdən daha çox, vəfaikilin təsiri olduğunu göstərməkdədir. Təsərif ki, bər maraqlı izah-qeyd müəllif tərəfindən inkişaf etdirilmiş tam açıqlanırmış, sadəcə, məlumat olaraq qalır.

Bir çox Şəhər okşelerində, özlükli, Anadoluda öz vərligindən keçib şahin varlığında yox olmaq arzusuya “Xətai” taxallüsünə işlədən təessübək “şairlərin” ortaya qoyduqları örnəklər zaman keçidkə, Şah İsmayıllı şeirləri arasına qarşımış fikri həqiqətə uyğundur. Bunu noticcasında cüng və macmualarda “Xətai” taxallüsü, fəqət gerçək yazarı biliinməyən şeirlərin sayı artmışdır. Bunu həm heca, həm də eruz vəznişlərə aid etmek olar. Təsadüf deyil ki, əski divan nüsxələrinə ümumun 250-260 seir olduğunu həldə, sonrakı nüsxələrdə şeirlərin getdikcə artması nəzərə çarpır. O da maraqlıdır ki, müəllif məhz həmin şeirlərdən vəzni və qəfiyə qüsürələrinin daha çox olduğunu ehtimal edir.

Xətai divanının “Əli” və “esq” kəlmələri üzərində qurulduğunu deyən M.Macitin diqqəti calb edən başqa maraqlı bir qeydi əsərlərindən gətirdiyi bəzi misralara səykənərkə hökmər şairimizin qulağı sırgalı portretini cizmişdir.

Xətai sözlərin sam etsün ol mah,
Ki, şəhər guşına lə lo garəkdir.

Xətai poeziyasının təsir dairəsini diqqətə izləyən müəllif XVI yüzildə nəzirə məcmuəsi tərtib edən Ədməli Nizami və Pərvənə bay kimi Osmanlı şeirlərinin də Xətai qəzelərinə hazırlar yazdı-

ğını qeyd edir.

Xətai divanının əlyazma nüsxələri arasında ən mükəmməl nüsxələrdən biri kimi Sultan Əl-Kurrai kitablığı nüsxəsinə göstərir. Bu nüsxə, müslülin fikrini, 1546-cı ildə Yarı tarəfindən Məhəmməd xan tərəfindən köçürülmüşdür. 11 varaqdan ibarət Kitabxaneyi-Məclisi-Surayı-Milli nüsxəsinin şair hələ hayatda ikan köçürüldüyündən diqqət çatdırır.

Xətaiin usaqçon, Lahicandə güzilə yaşıdagı dövrde Qurani-Kərimin üzünü köçürməsi və onu Nəcəfədə Hz. Əli türbəsinə başışlaması rəvayətinə toxunan Macit L.H.Ərtaylanın da onun Şah Əhməd və Hacı Məhəmməd Təbrizidən xatt dərsi almış haqqda fikrini dəstəkləyir. Hətta sülüs və nəstəliq xattıyla köçürüdüyü “Kəlimati-Murtəzaiyya” adlı əsərin Münihdə Baryera Dövlət Kitabxanasında saxlanıldığı deyir. İstanbul Universiteti Kitabxanasında da Şah İsmayıllıın el yazılarıyla bəzi murakkaların tapıldığı və başqa etimalları arasında saf-cürük edən M.Macit Xətaiin sağlığında köçürülmüş, əvvələn və sondan naqış olaraq 3 divan nüsxəsinin olduğunu təsdiqləyir.

Alman alimləri Karl Lachmann və Paul Maasin “Texkritik” (1927) əsərindən əsaslanan tədqiqatçı alım “Nüsxələrin soyagacın çıxmazı yönündə”nın klassik əlyazmalara tətbiq etməyi məqsədəyən sayır. Fikrimizcə, özlüyündə müsbət və mütarəqqi hal kimi dəyərləndirilməli olan bu prinsipdən bəzədə yararlanmalı, klassik əlyazma nüsxələrinin öyrənilməsi və təhlilində bu metoddan geniş istifadə etməliyik. Bu prinsiplə hərəkat edən və özüne qədərki araşdırma və nəşr variantlarının tutusdurun mülli Şah İsmayıllıın ölümündən qisa bir zaman sonra divanına sləvelərin ediləsi, Nəsimiylə Xətaiin bəzi şeirlərinin qarşılıqlısi, Osmanlı şairlərindən Seyxi, Əhməd Paşa və Karamlı Nizaminiñ bəzi qəzzələrinin Xətaiyə mal edilərək nüsxələrə salınması qənaətinə nail.

Onu da deməliyik ki, inidiyadık nəşr edilmiş Xətai divanlarında 19 qasida, 440 qazal, 1 müsəddə, 2 məsnəvi (“Dəhnəmə”) və (“Nəsihətnamə”dən başqa), 10 tuyuq, 1 qıt və 1 matla’ olmaqla, 474 türkəşər vardi. Azərbaycan və İranda çıxan Xətai divanlarında çoxu matla’ olmaqla 32 farsca, 1 arabca şeir olmasına baxmayaraq, M.Macit yalnız nüsxələrdə yer alan 1 taxmis və 4 qazal olmaqla, farsca cəmi 5 şeiri yeni divana salmağı lazım bilməyirdir. Uzun və gərgin aməyin nəticəsi olaraq ortaya çıxan bu Xətai divanında mülliş əm mötəbər əlyazma nüsxələri və inidiyadık müxtəlif ölkələrdə nəşr edilmiş divanları tutuşmuş, qısaltımlar, transkripsiya olıfbəsi vərmiş və hər sahifədə nüsha farqlarını göstərməmişdir. M.Macit divanı 200-a yaxın sahifəlik geniş bir on söz yazmışdır ki, Xətaiin mühti, dövrü, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında mükəmməl bir araştırma təsiri başlılaşdırır.

Görkəmli türk alimi, prof.dr. Muhsin Macitin böyük zəhmət və fədakarlıqla araya-ərsəyə gətirdiyi, müxtəlif ölkələrdə geniş oxucu kütləsinin yararlanıa biləcəyi “Xətai” divanı, həqiqətən ümumtürk ədəbiyyatının, özlükla, Xətaişüsnəşin yeni uğuru kimi dəyərləndirilməlidir. Bu münasibətələrə bəzədə Muhsin Macit bəyə darin minnətdarlığımızı bildirir, geniş və dolğun elmi fəaliyyətində ona daha böyük uğurlar arzu edirik.

ON THE NEW SCIENTIFIC-CRITICAL PUBLICATION OF DIVAN BY SHAH ISMAIL KHATAI

Summary

In the article is dealt with history of prose and investigation of Shah Ismail Khatai's works and given information about scientific-critical prose which is recently published by professor, dr. Muhsin Majit in Turkey. The comprehensive foreword written by the author to this book, which is a result of hard work, give an impression of a scientific investigation. And it is a great step in studying Khatai's creativity.

**О НОВОМ НАУЧНО-КРИТИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ
ДИВАНА ШАХ ИСМАИЛА ХАТАИ**

Резюме

В статье представлена вниманию истории издания и исследования произведений Шах Исмаила Хатаи, приводятся сведения о научно-критической публикации Дивана, осуществлённой издательством в Турции проф. д-ром Мухсином Маджитом. Глубокое и содержательное вступительное слово к этой книге, явившейся результатом напряжённого труда автора, подтверждает впечатление достойного научного исследования как важного шага в изучении творчества Хатаи.

ANAS

*Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Azerbaijan Literary Studies, 2019, № 1*